

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान: एक अभ्यास

डॉ. ए. ए. चव्हाण

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
मत्स्योदरी कला महाविद्यालय, तिर्थपुरी,
जि. जालना

प्रस्तावना

भारतीय समाजसुधारणेच्या आणि राजकीय-सामाजिक विकासाच्या इतिहासात महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे नाव अत्यंत आदराने घेतले जाते. एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला भारतीय समाजात स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. त्यांना शिक्षणाचा कोणताही अधिकार नव्हता, बालविवाहाची अमानुष प्रथा रूढ होती आणि विधवांचे जीवन अत्यंत कष्टप्रद आणि उपेक्षित होते. अशा भयानक आणि अंधकारमय काळात महर्षी कर्वे यांनी स्त्री शिक्षणाची आणि महिला सक्षमीकरणाची ज्योत पेटवली. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन केवळ स्त्रियांच्या उद्धारासाठी आणि त्यांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा मिळवून देण्यासाठी वेचले. राजकीय शास्त्राच्या दृष्टिकोनातून पाहता, सक्षमीकरण ही केवळ एक सामाजिक किंवा शैक्षणिक प्रक्रिया नसून ती अधिकारांची, स्वातंत्र्याची आणि सत्तेतील समान वाटपाची मागणी करणारी एक व्यापक राजकीय चळवळ आहे. कर्वे यांनी स्त्रियांना केवळ पारंपारिक शिक्षण देऊन साक्षर केले नाही, तर त्यांना त्यांचे सामाजिक व कायदेशीर हक्क मिळवून देण्यासाठी एक भक्कम संस्थात्मक पायाही उभा केला. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाला उघडपणे प्रोत्साहन दिले आणि स्वतः एका विधवेशी विवाह करून समाजासमोर एक आदर्श निर्माण केला. त्यांच्या या धाडसी पावलामुळे तत्कालीन सनातनी समाजात मोठी खळबळ उडाली, परंतु ते आपल्या ध्येयापासून किंचितही विचलित झाले नाहीत. त्यांनी स्थापन केलेल्या संस्थांनी हजारो स्त्रियांना सन्मानाने आणि ताठ मानेने जगण्याचा मार्ग दाखवला. कर्वे यांचे कार्य हे

केवळ शैक्षणिक सुधारणेपुरते मर्यादित नव्हते, तर ते एका नव्या, प्रगल्भ, लोकशाहीवादी आणि समानतेवर आधारित समाजाच्या निर्मितीचे एक महान स्वप्न होते.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना

महिला सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी आणि गुंतागुंतीची संकल्पना आहे, जिचा मुख्य उद्देश स्त्रियांना त्यांचे वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवन स्वतः नियंत्रित करण्याची क्षमता आणि अधिकार प्रदान करणे हा आहे. राजकीय विज्ञानाच्या परिप्रेक्ष्यात, सक्षमीकरणाचा अर्थ समाजातील सत्तेच्या समतोल वाटपाशी आणि धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेतील स्त्रियांच्या सक्रिय सहभागाशी जोडला जातो. याचा सरळ अर्थ असा आहे की, स्त्रियांना असे भयमुक्त आणि पोषक वातावरण उपलब्ध करून देणे जिथे त्या स्वतःच्या आयुष्यातील निर्णय स्वतः घेऊ शकतील आणि आपल्या उपजत क्षमतांचा पूर्ण विकास करू शकतील. ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतीय समाजात रुजलेल्या कठोर पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम आणि अधीनतेचे स्थान दिले गेले. त्यांना मालमत्तेचा किंवा संपत्तीचा अधिकार नव्हता आणि सार्वजनिक किंवा राजकीय जीवनात त्यांचा सहभाग पूर्णपणे नगण्य होता. सक्षमीकरण म्हणजे केवळ संविधानात किंवा कायद्यात हक्क लिहून ठेवणे नव्हे, तर स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मान, आत्मविश्वास आणि खऱ्या स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करणे होय. जेव्हा एखादी स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होते, तेव्हा आपोआपच तिचे कुटुंबातील आणि समाजातील स्थान उंचावते आणि तिला निर्णय प्रक्रियेत महत्त्व प्राप्त होते. या संपूर्ण सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि निर्णायक असते, कारण शिक्षण हे ज्ञानाचे आणि पर्यायाने सत्तेचे व अधिकारांचे दरवाजे उघडते. महर्षी कर्वे यांनी नेमक्या याच संकल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्याचे क्रांतिकारी कार्य केले. त्यांनी हे अचूक जाणले होते की जोपर्यंत स्त्रिया स्वतःच्या पायावर उभ्या राहत नाहीत आणि आर्थिकदृष्ट्या कोणावरही अवलंबून राहत नाहीत, तोपर्यंत त्यांचे खरे सक्षमीकरण कधीही शक्य नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने

भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि विशेषतः एकोणिसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गात अनेक गंभीर, गुंतागुंतीची आणि जीवघेणी आव्हाने उभी होती, ज्यांनी स्त्रियांच्या प्रगतीला आणि स्वातंत्र्याला पूर्णपणे रोखून धरले होते. यातील सर्वात मोठे आणि भयंकर आव्हान हे तत्कालीन प्रबळ पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेचे होते, जिथे स्त्रीला केवळ उपभोगाची एक वस्तू किंवा पुरुषाच्या संपूर्ण अधिपत्याखालील दुय्यम घटक मानले जात असे. सामाजिक रुढी, परंपरा आणि धर्माच्या नावाखाली अनेक अमानुष प्रथा भारतीय समाजात खोलवर रुजल्या होत्या. बालविवाहाची प्रथा अत्यंत रूढ होती, ज्यामुळे कोवळ्या मुलींना त्यांचे बालपण आणि शिक्षणाच्या अधिकारापासून वंचित राहावे लागत असे आणि अत्यंत अल्पवयातच त्यांच्यावर मातृत्वाचे आणि संसाराचे मोठे ओझे लादले जात असे. सती प्रथेवर कायद्याने बंदी आली असली तरी तिचा मानसिक प्रभाव आणि समाजातील विधवांची होणारी परवड अद्यापही कायम होती. विधवा स्त्रियांना पशुहूनही अत्यंत हीन दर्जाची वागणूक दिली जात असे; त्यांचे सक्तीने केशवपन केले जाई, त्यांना अत्यंत साधे आणि विद्रुप कपडे घालावे लागत आणि सर्व प्रकारच्या शुभ कार्यातून त्यांना कायमचे बहिष्कृत केले जात असे. शिक्षणाचे दरवाजे स्त्रियांसाठी पूर्णपणे बंद आणि निषिद्ध होते, कारण 'चूल आणि मूल' हेच स्त्रीच्या आयुष्याचे अंतिम ध्येय मानले जायचे आणि शिक्षण घेतल्याने स्त्रिया बिघडतात असा एक भ्रामक समज समाजात पसरलेला होता.

धार्मिक आणि सांस्कृतिक अंधश्रद्धांनी स्त्रियांच्या मानसिकतेला इतके ग्रासले होते की त्यांना स्वतःच्या या भयानक गुलामीची आणि शोषणाची साधी जाणीवही होत नव्हती. परदा पद्धतीमुळे स्त्रियांना घराच्या चार भिंतीत डांबून ठेवले जात असे, ज्यामुळे त्यांचा सार्वजनिक आणि राजकीय जीवनातील सहभाग शून्यावर आलेला होता. स्त्रियांना मालमत्तेचा किंवा वारसाहक्काचा कोणताही कायदेशीर अधिकार नव्हता, ज्यामुळे त्या पूर्णपणे पुरुष वर्गावर आर्थिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या अवलंबून

होत्या. सनातनी आणि कर्मठ वर्गाकडून कोणत्याही प्रकारच्या स्त्री सुधारणेला आणि सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांना अत्यंत तीव्र आणि हिंसक विरोध होत असे.

महर्षी कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील कार्य

महर्षी कर्वे यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांवर केवळ बौद्धिक विचार न करता प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला आणि त्याची सुरुवात विधवा पुनर्विवाहाला चालना देऊन केली. त्यांनी स्वतः गोदूबाई या एका विधवेशी विवाह करून तत्कालीन कर्मठ समाजासमोर एक मोठा आणि धाडसी आदर्श निर्माण केला, ज्यासाठी त्यांना समाजाचा तीव्र बहिष्कारही सहन करावा लागला. १८९३ मध्ये त्यांनी 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ' नावाची एक महत्त्वाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेचा मुख्य उद्देश समाजातील विधवांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून देणे आणि त्यांच्या पुनर्विवाहासंदर्भात समाजात जागृती निर्माण करणे हा होता.

विधवा स्त्रियांना आश्रय, सुरक्षितता आणि शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी १८९६ मध्ये पुण्याजवळील हिंगणे या गावी 'अनाथ बालिकाश्रम' नावाची संस्था सुरू केली. या आश्रमात विधवांना केवळ राहण्याची सोय नव्हे, तर त्यांना आधुनिक शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी सक्षम करण्याचे महान कार्य त्यांनी अत्यंत निष्ठेने केले. या संस्थेने समाजातील अनेक निराधार आणि उपेक्षित स्त्रियांना नवजीवन दिले आणि समाजात ताठ मानेने जगण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यात निर्माण केला.

केवळ विधवाच नव्हे तर समाजातील सर्वसाधारण मुलींनाही शिक्षणाचा हक्क मिळावा या व्यापक उद्देशाने कर्वे यांनी १९०७ मध्ये 'महिला विद्यालय' या संस्थेची स्थापना केली. या विद्यालयाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना त्यांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडत असतानाच आधुनिक आणि कौशल्यपूर्ण शिक्षणाची दारे खुली करून दिली. स्त्री शिक्षणाला एक नवी दिशा देण्याचे आणि स्त्रियांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय भान जागृत करण्याचे काम या विद्यालयाने अत्यंत प्रभावीपणे केले.

स्त्री उद्धाराच्या आणि सक्षमीकरणाच्या कार्यासाठी पूर्णवेळ समर्पित कार्यकर्त्यांची एक मोठी फळी निर्माण करण्यासाठी महर्षी कर्वे यांनी १९१० मध्ये 'निष्काम कर्म मठ' या अनोख्या संस्थेची उभारणी केली. या संस्थेतील कार्यकर्त्यांनी स्वतःच्या भौतिक सुखाचा आणि स्वार्थाचा त्याग करून केवळ समाजाची आणि विशेषतः स्त्रियांची निस्वार्थ सेवा करण्याचे कठीण व्रत घेतले होते. समाजातील तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत पोहोचण्यासाठी, त्यांच्या अडचणी समजून घेण्यासाठी आणि त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी या मठाने अभूतपूर्व असे योगदान दिले.

जपानच्या महिला विद्यापीठाच्या धर्तीवर भारतातही केवळ महिलांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठ असावे हे महर्षी कर्वे यांचे एक मोठे स्वप्न होते. त्यांनी १९१६ मध्ये भारतातील पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना केली, जे पुढे विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या आर्थिक मदतीनंतर 'एसएनडीटी (SNDT) महिला विद्यापीठ' म्हणून नावारूपाला आले. हे विद्यापीठ महिला सक्षमीकरणाच्या चळवळीतील एक सर्वांत मोठा मैलाचा दगड ठरले, ज्याने स्त्रियांना उच्च शिक्षण घेण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध करून दिली.

निष्कर्ष

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे समग्र जीवन आणि त्यांनी केलेले अविरत कार्य हे भारतीय महिला सक्षमीकरणाच्या आणि सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासातील एक सुवर्णपान आहे. एका अत्यंत कर्मठ, सनातनी आणि स्त्री-विरोधी समाजात त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे आणि विधवा उद्धाराचे जे धाडसी पाऊल उचलले, ते राजकीय आणि सामाजिक परिवर्तनाचे एक अत्यंत उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी केवळ शैक्षणिक आणि संस्थात्मक उभारणी केली नाही, तर हजारो स्त्रियांना आत्मसन्मानाने आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र जगण्याचा एक शाश्वत मार्ग दाखवला. सक्षमीकरण ही केवळ एक कागदी संकल्पना न राहता ती एक प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव बनवण्याचे त्यांचे कौशल्य वादातीत होते. आजच्या एकविसाव्या शतकात स्त्रिया राजकारण, अर्थकारण, विज्ञान अशा ज्या विविध क्षेत्रांत आघाडीवर आहेत, त्याचा अत्यंत भक्कम पाया महर्षी कर्वे यांच्यासारख्या द्रष्ट्या समाजसुधारकांनी रचला आहे. त्यांच्या या अतुलनीय आणि आयुष्यभराच्या योगदानाबद्दल भारत सरकारने त्यांना

१९५८ मध्ये 'भारतरत्न' या देशाच्या सर्वोच्च नागरी पुरस्काराने सन्मानित केले. राजकीय विज्ञानाचा एक अभ्यासक म्हणून त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना, हे स्पष्ट होते की त्यांनी समाजातील सत्तेची पारंपारिक समीकरणे बदलून स्त्रीला दुय्यम स्थानावरून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणले. महर्षी कर्वे यांचे विचार आणि त्यांची शिकवण आजच्या काळातही महिलांच्या अधिकारांच्या लढ्यासाठी प्रेरणादायी आहे.

References

1. Agrawal, S. P. (1996). *Women's education in India*. Concept Publishing Company.
2. Altekar, A. S. (1956). *The position of women in Hindu civilization: From prehistoric times to the present day*. Motilal Banarsidass.
3. Chandavarkar, G. L. (1958). *Maharshi Karve*. Popular Prakashan.
4. Deshmukh, C. D. (1966). *Social reform in India*. Oxford University Press.
5. Karve, D. K. (1936). *Looking back*. Hindu Widows Home Association.
6. O'Hanlon, R. (1985). *Caste, conflict and ideology: Mahatma Jotirao Phule and low caste protest in nineteenth-century western India*. Cambridge University Press.
7. Phadke, Y. D. (1989). *Social reformers of Maharashtra*. Maharashtra Information Centre.
8. Sharma, R. S. (2003). *History of Indian social reform*. Macmillan India.